

ÖRNEKLERLE MODERN TÜRK EDEBİYATININ FELSEFE TEMELLERİ IX

Mustafa Atiker

■ Bergson'un Geçmişindeki Düşünce Dünyası, Spinoza ve Sünnetçi Amcalar Okulu

Bergson felsefesinin ana kaynakları, sorularını ortaya koyuş ve konumlandırma biçimi tarih sırasına göre; Spinoza, Kant ve Schopenhauer'dır. Kant'tan yola çıkan her filozof gibi düşünce biçimi, bilinç merkezlidir. Bu bilinç merkezli felsefesini *élan vital*, *hayat hamlesi / atılımı* adını verdiği iradeyle, irade bilinciyle temellendirir. Bu bağlamda daha önce söylediklerimizi tekrarlar sak bilinci iradeyle açıklamaya çalışan Schopenhauer, Nietzsche, Dilthey ve Simmel gibi diğer irade felsefecileriyle birlikte Almanya'da bu türlü düşünceye irade felsefesi yerine Lebensphilosophie yani *hayat felsefesi* denir.¹

Ancak bu adlandırma bizi yanıltmamalı. Acaba “hayatı bir problem / sorun olarak ortaya koyması” dolayısıyla mı bu felsefe “hayat felsefesi” adını almıştır? Hayır çünkü herkes hayatın içinde ve etrafında bulduğu düşünce biçimleriyle; ahlakla, dinle, doğa bilimleriyle, edebiyatla, felsefeyle, iktisatla, sanatla konuşur. Kısaca bu dünyada hayatı merkeze almayan hiçbir düşünce biçimi yoktur. Her düşünce eninde sonunda gelir, insan hayatının içinde çiçeklenir, eski bir deyimle neşv ü nemâ bulur yani asıl olan “hayat”tır. Uhrevi hayat ya da dünyevi hayat. Fark etmez. Biz bu dünyaya ya da öte tarafa hayat adını verdiğimiz aynanın içinden bakarız.

¹ Daha geniş bilgi için bk., Heinrich Rickert, *Die Philosophie des Lebens*, Verlag von J. C. B. Mohr (Paul Siebeck) Tübingen 1920.

Ona, yalnızca insan hayatını değil, bütün canlıların ve canlılığın hayatını konu olarak alan bir iradeden yola çıktığı için hayat felsefesi denmektedir. Bütün canlılar derken cansız varlıklar da irade felsefecilerince canlı kabul edilir. Daha doğrusu madde canlıdır çünkü doğanın kendisi bir bütün olarak canlıdır. Dolayısıyla onu oluşturan ve oluşturacak olan parçalar da canlıdır. Bir başka deyişle varlığı; madde ve mana, madde ve mana âlemi / evreni, maddi ve manevi gibi ikiye ayırarak incelemek yanlıştır. Madde ve mana ya da maddi ve manevi olmak bir ve aynı şeyin iki ayrı yüzünden ibarettir. Bu bir ve aynı şeye irade adı verilir. İrade doğada, daha doğrusu her şeyin içinde gömülü durumda bulunmaktadır. İrade ya da Allah, bir ve aynı şeydir. Yerçekimi gibidir. Her şeyi bir arada tutar, dağılmasını önler ama aynı zamanda doğurucu ve yaratıcı güçtür. Oysa bu, yukarıdaki Roma Katolik Kilisesi'nin Allah anlayışına olduğu gibi, yine bu anlayıştan doğan varlık felsefesinin en alt ve en üst sınırına; varlığı maddi ve manevi olarak ikiye ayırmaya da karşı bir anlayıştır.

Bu arada İslam'da varlığın ikiye değil, “vacip [olması zorunlu varlık]”, “mümkün” ve “mümteni [olması imkânsız varlık]” biçiminde üçe ayrılarak incelendiğini unutmamalıyız.² Bir düşünce kalıbı olarak maddi ve manevi ayrımı bize Tanzimat'la birlikte gelerek hiç tartışılmadan kabul edilmiştir çünkü başta medeniyetçilik olmak üzere Tanzimat ideolojilerinin zihni yapısı bu türlü konuları tartışmaya uygun değildir. Onlar “Batı” adını verdikleri yerden [genellikle Fransa'dan] gelen fikirleri sünnet edip Müslümanlaştırmaya, Türkleştirmeye uğraşırlar. Dolayısıyla bizim *Sünnetçi Amcalar Okulu* adını verdiğimiz Tanzimat ideolojilerinin dışında herhangi bir okulumuz ya da akımımız da olamamıştır bugüne kadar. Mustafa Şekip Tunç'un *Dergâh* dergisi ve sonrasında Türkiye'ye Bergson'u Müslümanlaştırarak tanıtmaya, bu düşünce alışkanlığının -sünnetçi amcalığın- Tanzimat ideoloğunun doğal sonucu. Bu kısa açıklamadan sonra asıl konumuza geri dönelim.

Bir şeyi maddi ve manevi diye ikiye ayırmak, Roma Katolik Kilisesi'nin Allah görüşünden kaynaklanır. Söz konusu Kilise'ye göre Allah ile insan, bir ve aynı kumaştan yaratılmıştır. Bu kumaşın adı ruh. Bu fikir, aynı Kilise tarafından halka nasıl, hangi cümlelerle aktarılıyor? En açık seçik ifadeler, çocuklar için yazılmış metinlerde. Dolayısıyla biz de Almanya'da, ilkokula giden Katolik çocuklar için hazırlanmış cep ilmihalinin [Kleiner Katechismus] konuyla ilgili yerine, *iman esasları* maddesine [Glaubensartikel] bakalım, ne diyor?

Allah, bir ruhtur. [Gott ist ein Geist].

² Fahrüddin Irakî, *Lemâat*, (Çeviren: Saffet Yetkin), MEB Yay., İstanbul 1992, s. IX.

Biz Allah'ı neden göremiyoruz? [Warum können wir Gott nicht sehen?]

Biz Allah'ı göremiyoruz. Çünkü onun bedeni / vücudu yoktur. Allah bir ruhtur. [Wir können Gott nicht sehen, weil er keinen Leib hat. Gott ist ein Geist.]³

Yine *İman Esasları* başlığı altında Allah'ın özellikleri sıralanıp dünyayı ve melekleri de Allah'ın yarattığı belirtildikten sonra sıra insana gelince şöyle denir:

Allah insanları yarattı. [Gott hat die Menschen erschaffen.]

İnsan neden meydana gelmiştir? [Woraus besteht der Mensch?]

İnsan ten [beden / vücut] ve candan meydana gelmiştir. [Der Mensch besteht aus Leib und Seele.]

İnsan neyiyle Allah'a benzer? [Wodurch ist der Mensch Gott ähnlich?]

İnsan canıyla Allah'a benzer. [Der Mensch ist durch seine Seele Gott ähnlich.]

Can, ölümsüz bir ruhtur. [Die Seele ist ein unsterblicher Geist.]⁴

Böylece Hristiyanlık; Allah ve insanı bir yerde, bütün bunların dışında kalan her şeyi ayrı bir yerde toplar. Allah ve insanın birleştiği yer, ruhtur [Geist]. Bu ruh, insanda tenle; bedenle / vücutla [Leib / Körper] kaplanmış- tır. İnsanın Allah'ına kavuşmak için, kendi teninden / vücudundan soyul- ması, sıyırılması gerekir. Hazreti İsa'nın çarmıha gerilerek etlerinin lime lime edilip vücudundan ayrılması, bu düşüncenin simgesel anlatımıdır. İsa'nın vücudu çarmıhta parçalanınca öz olan şey, ruh bedenden kurtul- muş ve gökyüzüne [gökyüzü burada yücelerin yücesi anlamında mecazi bir anlatım], Allah'ına yani bir parçası olduğu asıl ruha yükselmiş, ruhlaş- mış olur.

Peki, ruhlaşamayanlar, ruhlaşamayacak olanlar kimlerdir? Yalnızca teni; bedeni / vücudu [Leib / Körper] olanlar ama canı olmayanlar. Bunlar da yukarıda belirtildiği gibi Allah ve insan dışında kalan her canlı ya da can- sız Hristiyanlığa göre maddidir, maddi âleme aittir. Bu maddi âleme kısaca Doğa da denir. Söz gelimi Hristiyanlığa göre ağaçların, kuşların kısaca hay- vanlar ve bitkiler âlemindeki yaratıkların bir ruhu ya da canı yoktur. Onlar sırf etten, kemikten yani bir bedenden / vücuttan ibarettir. İnsan da bir yönüyle, bir vücudu olması dolayısıyla doğaya, maddi âleme aittir. Ancak vücudu, bir bedeni olmak insanın aslı değildir. İnsanın aslı ruhtur. Vücudu, bedeni, teni bir arada ifade etmek için kullanılan sözcük: Et [Fleisch]. Hris-

3 *Katolisches Religionsbüchlein für die Grundschule*, 4. bs., vom Erzbischöflichen Ordinariat Bamberg, 1951, s. 151.

4 *age.*, s. 153.

tiyanlığa göre “et” necasettir, pisliktir, kötüdür. Daha açıkçası kötülüğün, şerrin kaynağıdır. Aziz Pavlus’un Galatyalılara, Korintlilere ve Romalılara yazdığı mektuplarda bu bağlamdaki yani et sözcüğü etrafındaki ifadeleri çok açık ve kesindir. Kısaca “et” bütün kötülüklerin anasıdır demeye getirir: Etimde, güzel / iyi hiçbir şey oturmaz / bulunmaz [Romalılara Mektup: 7/18].⁵

Böylece insan, hayır ve şer/ iyilik ve kötülük [das Gute und das Böse] olmak üzere iki ayrı kaynaktan beslenmektedir. Hayır yani iyilik kaynağını ruhtan, Allah’tan [Geist] ve şer, kötülük kaynağını etten, doğadan [Natur] alır. Et ya da doğada üstü etle, bir bedenle kaplı canlılar dünyası, günahkârların yurdu, ölümlerin ülkesidir. İncil’deki ifadelerle: *Etçil düşünme, ölümdür. Ruh kaynaklı düşünmeyle hayat ve barış. Çünkü etçil düşünme, Allah’a karşı düşmanlıktır. Çünkü o Allah’ın kanununa tabi olmaz, olamaz da. Ama etlerinin içinde yaşayanlardan Allah hoşlanmaz. Ancak sizler, gerçekten Allah’ın ruhu içinizdeyse etinizde değil ruhunuzdasınızdır* [Romalılara Mektuplar 8/7-9].⁶

İşte et, beden, ten sözcükleri etrafında biçimlenen doğa düşmanlığı ve ruh, beden, ten sözcük kümesiyle oluşturduğu muhayyel ve doğanın karşısında konumlandığı Allah’ın ülkesi tasavvuru / tasarımı yüzünden 12. ve 13. yüzyıllardaki Batı Hristiyanlık dünyası “gerçek insan varlığını; meleksi, bedene tamamen yabancı bir varlık olarak” yorumlama eğilimindedir. Bu eğilimin kuşkusuz asıl kaynağı İncil’deki [Romalılara Mektuplar 7/24] şu cümledir: *Ne zavallı insanım! Ölüme götüren bu bedenden beni kim kurtaracak?* Hristiyanlık bu soruya karşılığı, “aşk kurtaracak”. Yine bu “aşk kurtaracak” karşılığı Hristiyanlığın ahlak felsefesinin özüdür. Bu öz, üç temel öğeden / ilkeden ibarettir: İnsanın,

1. *Allah âşkı* [Gottesliebe]
2. *Yanı başındakine âşkı* [Nächstenliebe]
3. *Düşmanına âşkı* [Feindesliebe]⁸

Özetlersek Roma Katolik Kilisesi dünyayı iki ayrı özneye bölmüş olur. Bir tarafta bedeni, vücudu [Leib / Körper] olanlar, yani kısaca doğa dediğimiz sonluluk öznesi, madde âlemi. Bir de insanın kendisine can [Seele] veren

5 *Die Bibel*, 2. özel bs., R. Brockhaus Verlag, Wuppertal / Zürich 1987, s. 196.

6 aynı yer.

7 aynı yer.

8 Johannes Lähnemann, *Weltreligionen im Unterricht II: Islam*, 2. bs., Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1996, s. 134-139.

ve kısaca adına Allah dediğimiz ruh [Geist], sonsuzluk öznesi, mana âlemi. Maddi ve manevi ayrımı da bununla ilgili bir durum. Ancak yukarıdaki açıklamalara dikkat edersek birbiriyle barışık olmayan, birbirine karşı iki ayrı âlem var. İnsan bedeni içinde yaşarken doğaya ve canı olduğu sürece ruha, Allah'a ait bir varlık. Batı Hristiyanlığı felsefe tarihinin büyük bir kısmı beden-can sorunu [Leib-Seele-Problem] ya da vücut-ruh / düşünce [Körper-Geist-Problem] adı altında Yunanca kaynakların da yardımıyla bu iki dünyayı, birbirine ters olarak konumlandırılmış iki özneyi birbiriyle uzlaştırmayı denemeler tarihidir. Söz gelimi Bergson'un 1896'da yayımladığı *Madde ve Hafıza* [Matière et mémoire] adlı kitabının alt başlığı *Vücut ve Ruh Arasındaki İlişkiye Dair Deneme[ler]* [Essai sur la relation du corps à l'esprit]'dir.

Spinoza'nın *Deus sive Natura* yani *Allah ya da Doğa* sözüyle özetlenen akaidi / öğretisi Roma Katolik Kilisesi'ne karşı bulunan en köklü çözümdür. Dolayısıyla Bergson da içinde olmak üzere bu konuda kitap yazanlar, aslında Spinoza'yı şerh etmektedir. Açarsak, Spinoza'ya göre doğa ve Allah, her iki özne birbirinin içindedir, birbirinin içine geçmiştir; Allah doğadır, doğa da Allah'tır. Bu durumu anlatmak için "ya da" demektedir. Eğer doğa Allah'sa doğanın içindekiler de Allah'ın bir parçası. İki ayrı özneyi Katolik Kilisesi'nin yukarıdaki aşk kavramını takip ederek Latince *amor Dei*, *Allah'ın aşkı* kavramını getirir. Burada *Allah'ın aşkı*, Allah'ın kendi zatına aşkı, âşıklığı [Gottes Liebe selbst] anlamındadır. Allah'ın kendi zati doğadır. Öyleyse Allah, doğayla yani zatiyle birlikte o zati, öz varlığın içinde bulunan canlı, cansız her şeye, tabii insanlara da âşıktır.⁹

Spinoza, Roma Katolik Kilisesi topraklarında yaşayan insanlara, doğanın ve onun içinde başta kendi vücutları olmak üzere, bir beden, bir vücut taşıyan her şeyin pis değil temiz, kötülük kaynağı değil, iyilik kaynağı olduğunu öğretti. Üstelik Spinoza'ya göre Allah insanları; ruhları değil, vücutları yüzünden seviyordu, onlara vücutları yüzünden âşıktı. Çünkü Allah'ın da bir bedeni, bir vücudu vardı: Doğa.

Roma Katolik Kilisesi topraklarında Allah'ın bir vücut giyinmesi, bir bedene bürünmesi yeni bir olay değildir. Daha önce Allah, bir süreliğine insan bedenine bürünerek Hazret-i İsa adıyla gökyüzünden aşağı inmiş, bir süre insanlar arasında kalsa da yeniden gökyüzüne dönmüştür. Bir başka açıdan -olaya insanın penceresinden bakarsak- ilk defa geçici bir süre de olsa insan vücudu Hazret-i İsa'nın suretinde Allahlaşabilmiştir. Yukarıda adı

9 Krş., Spinoza, *Kurze Abhandlung von Gott, dem Menschen und seinem Glück*, (Çeviren: Carl Gebhardt), 4. bs., Hamburg 1965, s. 69 vd.]

MATIÈRE
ET
MÉMOIRE

ESSAI SUR LA RELATION DU CORPS À L'ESPRIT

PAR

HENRI BERGSON

Docteur ès lettres,
Professeur de Philosophie au Lycée Henri IV

PARIS

ANCIENNE LIBRAIRIE GERMER BAILLIÈRE ET C^o

FÉLIX ALCAN, ÉDITEUR

108, BOULEVARD SAINT-GERMAIN, 108

—
1896

Tous droits réservés.

geçen Katolik ilmihalinde bu olay, imanın üçüncü şartı olarak yer alırken sorulmaktadır:

İmanın 3. şartıyla neye şehadet ederiz? [Was bekennen wir im dritten Glaubensartikel?]

Biz imanın 3. şartıyla Allah'ın oğlunun insanlaşmış olduğuna şehadet ederiz. [Wir bekennen im dritten Glaubensartikel, daß der Sohn Gottes Mensch geworden ist.]

İsa'nın babası, Allah Baba'dır: İsa hakiki Allah ve hakiki insandır. [Der Vater Jesu ist Gott der Vater: Jesus ist wahrer Gott und wahrer Mensch.]¹⁰

Spinoza, Katolik Kilisesi'nin tersine yalnızca İsa adında bir insanın değil, her insanın Allahlaşabileceğini söylemektedir. Üstelik Allah da, bir insanın bedenini bir süreliğine ödünç alıp o bedene girmek, bulunduğu yeri değiştirmek, gökyüzünden yeryüzüne inmek ya da yeryüzünden gökyüzüne çıkmak zorunda da kalmayacaktır. Çünkü Latincesiyle *amor Dei intellectualis, Allah'ın* [yarattıklarına] *zihnen aşkı*¹¹ kavramından da çıkarabileceğimiz gibi her şey zihinde olup bitmektedir, yer ya da beden değiştirmek gereksizdir artık. Ruh da bu duruma ayak uydurmuştur: *Ruhun zihnen Allah'a aşkı, Allah'ın kendi zatına âşık olmasını sağlayan sonsuz aşkın bir parçasıdır.* [Mentis erga Deum amor intellectualis pars est infiniti amoris, qua Deus se ipsum amat.]¹² Yine *Allah'ın insana aşkı ve ruhun Allah'a zihinsel aşkı bir ve aynı şeydir* [Amor Dei erga homines et mentis erga Deum amor intellectualis umum et idem sit.].¹³ Burada Roma Katolik Kilisesi'nin Allah lafzıyla özdeş ve insanın da kendisinden yaratıldığı *Ruh* değil de insana ait ruh ile Allah'ın karşı karşıya getirildiğine dikkat edelim. Yukarıda da gördüğümüz gibi Katolik Kilisesi'ne göre *Allah bir ruhtur* ve insan bunun bir parçasıdır. Spinoza'da ise *insan bir ruhtur* ve Allah, insan ruhunun bir parçasıdır. Daha açıkçası Allah'ın varlığı, insanın var olup olmamasına bağlı bir durumdur. *Deus est absolute infinitus yani Allah, mutlak sonsuzdur*,¹⁴ bakidir dense de:

Ruhun Allah'a olan zihinsel aşkı, Allah'ın kendi zatına aşkıdır. Allah bu aşkla kendi kendisini, sonsuz olduğu sürece değil, tam tersine, insan ruhunun ezeliyet / öncesizlik perdesine vurmuş mahiyeti / özü

10 *Katolisches Religionsbüchlein für die Grundschule*, s. 155.

11 *Die Ethik des Spinoza im Urtexte*, (Hazırlayan: Hugo Ginsberg), L. Heimann's Verlag, Leibzig 1875, Önerme XXXIII, s. 293.

12 *age.*, Önerme XXXVI, s. 294.

13 aynı yer.

14 *age.*, Önerme / Kanıt XXXV, s. 294.

yoluyla açıklanabildiği sürece, sever. Bu demektir ki, ruhun zihnen Allah'a aşkı, Allah'ın kendi zatına âşık olmasını sağlayan sonsuz aşkın bir parçasıdır.¹⁵

Ancak buraya kadar anlattıklarımız, *Allah'ın ya da Doğa'nın, Deus sive Natura'nın* insana bakışıyla ilgilidir. Doğanın içinde;

1. Sonsuz sıfatları, natura naturans, ortaya çıkaran / meydana getiren
2. Yarattıkları, natura naturata yani ortaya çıkan / meydana getirilen

biçiminde adlandırılan tek bir Allah, tek bir cevher / mutlak öz vardır. İnsan; Allah'ı, bu natura naturans adı altında toplanan sonsuz sıfatlarından ancak ikisiyle anlayabilir: *Düşünme, cogitatio* ve *genişleme / yer kaplama, extensio*.¹⁶ Bir başka deyişle insan bu sıfatlar aracılığıyla Allah'la iletişim kurabilmektedir. Bu kavram çiftinin, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde Türkçeye *idrak ve imtidat* sözcükleriyle çevrildiğini biliyoruz.¹⁷ Yahya Kemal Beyatlı ve Ahmet Hamdi Tanpınar'daki *imtidat* görüşünün kaynağı Bergson üzerinden Spinoza'dır. Bergson'un *la durée, devam / süre* ve *la matière, madde* kavramları, Spinoza'nın natura naturans ve natura naturata kavramlarıyla yakından ilgilidir. Deleuze'e göre hayatla özdeşleşmiş devam/süre, her şeyi meydana getiren Tanrısal/İlahî bir cevher, âdeta bir natura naturans ve maddeyi de devamın, sürenin yarattığı, meydana çıkardığı bir şey, yani bir natura naturata gibi düşünmektedir.¹⁸

Sonuç olarak, Sünnetçi Amcalar Okulu'nun bir şubesi olan *Dergâh* dergisi [1921-1923] çevresinin, Mustafa Şekip Tunç'un, Yahya Kemal Beyatlı'nın ya da Tanpınar'ın Bergson'u sünnet edip Müslümanlaştırma, Türkleştirme çabaları çok değerli olsa da, bize Bergson'un uğraştığı sorunları ve içinde bulunduğu dünyayı göstermemiş, tam tersine birtakım yanlış değerlendirmelere kapı aralamıştır. Bugün için bu kapıyı kapatmaya çalışmanın, çok daha yararlı bir davranış olacağını düşünüyorum.

15 aynı yer.

16 Krş., Wilhelm Halbfass, "Baruch (Benediktus) de Spinoza", *Kindlers Neues Literatur-Lexikon*, II. Basım, Kindler Verlag, C XV, München 1996, s. 837-839.

17 "İspinoza Felsefe-i İlahiyesi", Evkaf Nazır-ı Esbakı ve Medrese-i Süleymaniye Mantık Müderris-i Sabıkı Elmalılı [Muhammed] Hamdi [Yazır], *Tahlil-i Tarih-i Felsefe: Metâlip ve Mezâhip, Mâ-bade't-Tabia ve Felsefe-i İlahiye*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1341, s. 269.

18 Gilles Deleuze, *Bergson zur Einführung*, Junius Verlag, (Çeviren: Martin Weimann), Hamburg 1989, s. 117; Gilles Deleuze, *Le bergsonisme*, Quadrige / PUF, Paris 1997, s. 94.